

המצב האתי של הדוקומנטרי

מאת : דן גבע

"כל דיון שניתן להעלות על הדעת באתיקה, סופו להתפוצץ".

לודוויג ויטגנשטיין

אם יש וולו קמפוצ' אמת בדבריו של הפילוסוף האוסטרי לודוויג ויטגנשטיין (1889–1951), אזי קריאה מלאה של גיליון זה, על שני חלקיו, אמורה להביא לכדי פיצוץ – לכל הפחות לכדי אי-הסכמה ומחלוקת. הרי מלכתחילה, האי-הסכמה, המחלוקת והסכנות המבעבעות מתוך המובן האתי של המצב הדוקומנטרי, הם שהביאו ללידתו של גיליון זה. על מה אנחנו מדברים כשאנחנו אומרים "אתיקה"? הפילוסופית האריסטוטלית מרתה נוסבאום עונה בפשטות: כל מעשה אנושי הוא פעילות אתית. לדוגמה: עצם ההחלטה שלי לכתוב כעת, ולא, נאמר, לבלות עם ילדיי או לעזוב הכל ולהציל ילדים רעבים באפריקה, היא פעולה אתית, בין שאכריע כך או אחרת. כלומר, בין שנתתי את דעתי על מעשיו ובין שלא, אני תמיד נמצא במצב של העדפה ובחירה של פעולה בזמן ובמקום, במקרה זה, עבודתי שלי, בביתי. בחירה זו תמיד תבוא על חשבון מימוש פעולה אחרת במקום אחר אל מול זולת אחר. כלומר: אפילו הבחירה הקטנה ביותר של אדם, למשל לא לעשות כלום באחר הצהריים נעים זה, משמעה קיום פעיל בתוך מצב אתי. על אותו משקל גם קריאתכם את מילותיי ברגע זה היא בחירה אתית מאותו טעם שהיא דוחה מעליה פעולות אחרות ביחס לאנשים אחרים, שלו בחרתן בן על פני זו, היה העולם שונה – הן בקנה המידה הריאלי של חייכם "כאן ועכשיו" והן בקנה המידה האוניברסלי, שתפיסתו בוודאי נשגבת מבינתו.

אם כך הם פני הדברים, ביחס לכל רגע חולין קטן, קל וחומר ביחס לפעולה דוקומנטרית שמראש אי אפשר כבר לא להבינה אלא כמצב אתי פר אקסלנס. לכן לא יהיה זה חידוש, אלא רק דגש הכרחי לטעון כי עצם הבחירה להרים מצלמה ולכוונה אל מושא בעולם, יהא אשר יהא תוכנו, היא לא אחרת מאשר התחייבות אתית. היינו, עצם התכוונותי לצלם אובייקט או סובייקט כזה ולא אחר היא הצהרה אתית בלתי נמנעת ובלתי ניתנת לסילוק עוד קודם שדנו בשאלה מה רציתי להראות ומי הוא זה שמציג את עצמו במסך שלי. נכון, יש רומנטיקנים המבקשים להיאנח ולספר כי פעם היו ימים טובים יותר. פעם... אנשים פשוט צילמו אנשים – במובן הגן-עדני, "ואז", יאמרו... ברגע מסוים זה נעשה מסובך. אבל קריאה מפוכחת של ההיסטוריה של הפרויקט הדוקומנטרי במאה ה-20 מראה כי לא כך הם פני הדברים. לדוגמה: המיתוס מספר שרברט פלהרטי, אבי הקולנוע הדוקומנטרי, "פשוט צילם". אבל בפועל, רוחות הרפאים של מצפוני החולה רדפו אותו עד ימיו המאוחרים, שבהם העיד כי ראוי היה לירות בראשו על שעשה לגיבוריו. דז'יגה ורטוב, הפילוסוף הגדול של הדוקומנטרי, כמו פלהרטי לכאורה "פשוט צילם", אבל בפועל כתב שהיה מוכן להרוג ולהיהרג בעבור מעשה הצילום, ולמרבה האירוניה ההיסטורית הוא, אחיו וקרוביהם אף שילמו על כך בדמים. כדי לסלק את שארית מראית השווא של ימים טובים שבהם הכל היה יותר קל ופשוט לכאורה, יש לדבר גם על ג'ון גריסון, אבי התנועה הדוקומנטרית הבריטית, שהן הפילוסופיה שלו והן הפרקטיקה הדוקומנטרית שלו דיכאו את רוח היחיד לטובת הפיכתו לבורג במכונת המאמץ החברתי לתעדף את הכלל על פני הפרט. להגנתו טען בסוף ימיו כי הוא, כמו הנביא העברי משה, עשה את מה שעשה בשם שליחות אלוהית. עוד סוכן דוקומנטרי שחש כי העיקרון שמתקף את פעולותיו רם ממובנו האינטואיטיבי של האדם כאדם הוא קלוד לנצמן. זה לא ראה כל פסול בלהכאיב נפשית לגיבוריו

בשם חשיפת פשע היסטורי כואב עוד יותר. גם מייקל מור, אליל הקופות, שיקר ביחס לעובדות קשיחות כדי לקדם את מה שהוא טען שהוא נרטיב גדול יותר מסך נכונות האירועים. בסופו של יום לאף אחד מהדוקומנטריסטים המכוננים האלו לא היה, בעבודתם כמו גם במחשבתם, רגע-גן-עדני אחד שהיה פטור ממוסרותיו העבותים של המצב האתי של הדוקומנטרי – אותו מרחב מקדמי שניתן אולי להדחיקו מבימת השיח אולם לא ניתן לטעון עוד לאי-קיומו. כוונתי לאותו מצב אנושי הקושר ומפריד אנשים בפעולותיהם; מצב אנושי שמעצב כל פעולה דוקומנטרית פרטנית בין אדם לזולתו על כל השלכותיה – לחיים ולמוות. לא פחות.

ואנחנו, הדוקומנטריסטים פועלי המאה ה-21? מה טווח המשמעות של פעילותנו הדוקומנטרית בעולם? בשם אילו עקרונות אנחנו פועלים? אילו עיקרים אוניברסליים מתקפים את החלטותינו? מה גורם לנו להאמין ב"טוב של הדוקומנטרי"? מה מאפשר לנו להמשיך להאמין שכלל יש "טוב" בדוקומנטרי, או לחלופין שיש בו "רע"? מהם העקרונות שלפיהם ניתן לנו להבחין בין טוב ורע בהקשר הדוקומנטרי ושיש טעם להתווכח על אופני האבחנה כמו גם על תכניה ודרכי ביטוייה? באיזו מידה אנחנו מאמינים בסיפורים שאנחנו מספרים לעצמנו ביחס להחלטות האנושיות שאנחנו מקבלים בעשייה הקולנועית שלנו? נאמר, לגבי הטעם וההכרח לצלם אדם בכאבו. בחולשתו. בעליבותו. איזה היגיון מתחזק את טענתנו שיש אמת מוסרית בתייעוד שחושף את פרטיותו של אדם לטובת סקרנות ציבורית, נהנתנית, שתועלתה כלל אינה ברורה, מעבר להיותה מצרך מבוקש? עוד מתחייב לשאול: "מהו, אם אכן יש כזה, המעשה שאסור לדוקומנטריסטים לעשות?" שהיא שאלה אחרת מ"מהו אותו אסור/איסור שדוקומנטריסטים כבר מפרים תחת מטריית ההגנה של ערכים מקובלים ונורמות רגילות שהתרבות שלנו מקדשת?"

אם יש היגיון או טעם בגיליון זה, הוא בוודאי מצוי בכך שכל הקולות הדוברים, ראשון כאחרון, מודים, כל אחד ואחת, בלשונם הם, שהאתגר האתי ראוי לתשומת לבנו המיידית; שנדרשת נסיגה אל ההרהור המופשט כדי להכיר מחדש את היומיום הקונקרטי של חיי העבודה ומעשי היצירה של הדוקומנטריסטים. שנדרשת מערכת כלים מורכבת יותר אם חפצים בשיח שאינו נשען על התנצלויות מוסרניות או הצטדקויות שבסיסן הוא משפטי או נורמטיבי.

כל אחד מהכותבים, הן בחלקו הראשון של הגיליון, שמובא כאן כעת, והן בעוקב, שיפורסם בעוד כמה חודשים, מכיר ומודה כי הבעיה האתית של הדוקומנטרי היא כה מורכבת ונפיצה עד כי ראוי שנבוא בהיכלה בצניעות ובענווה. תהיה זו שערורייה אינטלקטואלית, רגשית ומנטלית לטעון שיש מומחים שיודעים מה נכון ומה לא, מה טוב ומה רע. בסיפור הזה, שטרם סופר, אין טובים ורעים בה במידה שאין בו עבריינים או זכאים. הבעיה, במובנה כפרובלמטיקה ולא כ"מטרד שיש לסלק" היא אם כן לא אחרת מזירה של מוטרדות: כנה ועמוקה, כואבת ומורכבת. לפני ואחרי הכל נדמה כי אי אפשר יותר להעמיד פנים אל מולה כאילו היא "רק אסתטית", ושניתוח פלסטי כזה או אחר יפתור אותה או יסלק אותה על דרך של "ברוך שפטרנו מעונשה של זו". כאמור, יותר מאשר השאלה האבסורדית "האם אפשר להתגבר על הבעיה האתית?" ראוי לומר שהמצב האתי הוא שמגדיר אותנו, ולכן מחשבה על סילוקו משול למחשבה בלתי מתקבלת על היעלמותנו אנו – פרדוקס.

שישה מאמרים בגיליון זה. ראשון הכותבים הוא אורח – הוגה דעות וחוקר קנדי שפועל וחי זה עשור בארה"ב, גארנט בוצ'ארט: תאורטיקן של תקשורת המונים ופילוסוף קונטיננטלי. במאמו מ-2006, שמתורגם כאן בפעם הראשונה לעברית, לכבוד הגיליון, הוא תובע בירור עקרוני. כמו כל פילוסוף הוא מבקש לעשות סדר במושגי היסוד של צורת הדיבור שלנו על הבעיה. בוצ'ארט מפנה את תשומת לבנו לאבחנה המתחייבת בין שני מושגים: אתיקה ומוסר. לטענתו, אבחנה מושגית זו היא כה מהותית – כה קיומית, עד כי אי-הבהרתה היא בבחינת סכנה ממשית ונדאית. ויתור על בירור זה משול לווייתור על האבחנה בין קביעת מותו הטבעי של אדם בסוף חייו

אל מול החשד שנרצח בטרם עת. מה ההבדל? הרי בשני המקרים, יאמר הבור או המיתמם, האדם בסוף מת... בוצ'ארט מזהיר מפני עמדה זו, ועל בסיס קריאתו את ההבדל בין אתיקה ומוסר הוא מציע אתיקה דוקומנטרית רדיקלית. כזו שמתעלה על מגבלות מעגל ההתחשבנות האין-סופי שיוצרים ארבעת רכיבי היסוד של קוד המוסריות של הקולנוע התיעודי: הזכות לביטוי אישי של האמן, הזכות לפרטיות של המצולם, זכות הציבור לדעת וחובת הגילוי הנאות.

על בסיס משנתו של הפילוסוף הצרפתי אלן באדיו (Badiou), בוצ'ארט מציע מה שנשמע, בקריאה ראשונה, כאבסורד: אתיקה ללא מוסר – תפיסה נוקבת, חודרנית וחסרת פשרות. האם צודקים המקטרגים שמאשימים את באדיו ובוצ'ארט באידאליזם הזוי? ברומנטיות חסרת שחר? הייתכן שזו אתיקה לא מציאותית? ישפוט הקורא. כך או אחרת, כמו בכל אתיקה, הקריאה של בוצ'ארט תובעת התגברות על דפוסי מחשבה מצויים. ובאמת, הוא מציע סולם לטפס עליו, כמו גם רשת ביטחון, ברם הוא בוודאי אינו מציע גן עדן של תשובות סופיות. בסוף היום הקורא ניצב לפני בחירה – אותו מקום שבו נולדת האתיקה.

המאמר הבא הוא של ענר פרמינגר, שחוזר לקולות קנוניים בהיסטוריה של הקולנוע. הוא בוחן את ההצהרות האתיות של הנאו-ריאליזם האיטלקי והמשבר האתי של הבמאי הפולני קז'ישטוף קישלובסקי. הוא מבקש לשאול שאלה בסיסיות: "האם יש טעם או משמעות לחשוב על אתיקה דוקומנטרית בשונה ממחשבה על אתיקה קולנועית במובנה הרחב ביותר?" כלומר "האם אתיקה תלויה בפורמט? בז'אנר? בזרם קולנועי? בפרקטיקת עבודה?" פרמינגר בוחן שאלות אלו באמצעות עיון בפוסקים מכתביהם של הוגי דעות של קולנוע כמו צ'ארה זאוואטיני. הוא קורא בקטעים מסרטיו של הביאמי הפולני קישלובסקי. מתוך אלו עולה כי הגותם של זאוואטיני וקישלובסקי רלוונטיות ומטרידה מתמיד.

המאמר הבא, של אמיר הר-גיל, מנתח את סרטו של מיכה ליבנה **סיפור סגור** (2015), שיצא בהקרנת בכורה בפסטיבל דוקאביב השנה. הר-גיל מפרק את המסע של ליבנה אל מקורות הפוסט-טראומה שלו על ידי בחינת תפקידי השונים של ליבנה, בהפקה ובחיים, בכובעים השונים שהדוקומנטריסט חובש לראשו, במסעו להגשים את סרטו: במאי, בן זוג, מטפל, מפיק, חבר, מטופל, בן, אב וכו'. הביקורת של הרגיל מייצרת תמונת רנטגן של המסע האתי של ליבנה אל מול חברים ומשפחה ומותיר את העד-הקורא, חסר נשימה, בדיוק כמו העד-הצופה בסרט של ליבנה, שבעצמו נותר גם הוא חסר נשימה בסוף מסעו.

במאמרו על "**פתלתל**" (אבי לוי ואבי בלקין, 2014), הסופר והפילוסוף יניב איצקוביץ' מגייס את מטפורת הנהר של הפילוסוף האנליטי לודוויג ויטגשנטיין, שמדבריו הבאנו בראש הדברים. איצקוביץ' טוען כי האתיקה של ויטגשנטיין מפרקת את האמונות והאמיתות שמרכיבות את תמונת העולם שלנו לטובת תמונה יחסית של העולם. הוא מהרהר באופן שבו נהגנו בירקון, ובמיוחד האופן שבו **פתלתל** עושה זאת. לטענתו הסרט מציב אתיקה שמצדיקה את הפחד שמקנן בכל שכל-פילוסופי, והיא שהאדם עוד רחוק מלהבין את מה שוויטגשנטיין מציע לאנושות. שכן לו הבנו את האתיקה שלו בוודאי היינו נוהגים אחרת בזולת, בטבע ובשפה. היינו אז יותר כמו נהר, זורמים ולא משמידים אותו ואת עצמו. **פתלתל** אם כן הופך למשל אתי – הרבה יותר מסתם נהר שרצחנו במו ידיו. הוא מראה פילוסופית המוצבת לנגד עינינו העיוורות.

במאמר הבא, איילת בכר מגדירה את מגמת צילום הסלפי (Selfie) כסמן ימני של תיעוד מסוג חדש. לא פחות מכך, היא טוענת, תרבות הסלפי מאפשרת לקרוא מחדש את האתיקה של יחסי מצלם-מצולם. בכר קושרת פעילות נרקסיסטית זו לצורך התובעני לברר את אופני הקריאה שלנו את תמונת המסך הדוקומנטרית, שלא תמיד מגלה את צפונותיה. בכר מסבה את תשומת הלב לעובדה שהנוכחות-הנעדרת החדשה הזו של היוצרים

הדוקומנטריים מזירת ההתרחשות, לטובת הפקדת מצלמות אצל אנשים שלוקחים בעלות על צילום/סיפור עצמם, מצריכה רגישות מסוג חדש לבעיות יסוד באתיקה דוקומנטרית. היא מגייסת לדיונה את **שקרים בארון** של שירלי ברקוביץ (2012) ו**משלוש יוצא אחד** של סיון בן ארי (2014), וטוענת שהם מקרי מבחן חסרי פשרות לשאלות קלאסיות בדוקומנטריזם.

חותמת את החלק הראשון של הפרויקט האתי, המשוררת הירושלמית רבקה מרים. היא אינה דוקומנטריסטית וגם אינה מצויה בכתיבה מחקרית. היא משוררת, שכמו כל אדם שחי בעת זו, חשופה למבול הרדיו-אקטיבי של דימויים חזותיים, שנכחותם הכל-כולה בחיינו אמנם מובנת מעצמה מבחינה טכנולוגית, כלכלית ותרבותית, ובכל זאת, מנקודת מבטה של משוררת היא מסתורית ולכן תובעת הרהור. "התגלות" הוא אם כן הרהור מתפרץ על אודות כל מה שראוי היה שלא יהיה מובן מעצמו בהתפשטות העצמית שלנו בתוך ים הדימויים שאנו יוצרים על עצמנו, לנגד עינינו, יום-יום שעה-שעה. סרט אחר סרט. ערוץ אחר ערוץ. פסטיבל אחר פסטיבל. מסך אחר מסך.

על השאלות "מה עכשיו?", "מה עלינו לעשות?", או כפי ששואלת כל אתיקה: "למה ביכולתנו לקוות?", נענה בתקווה צנועה שאינה חפה מיומרה: שתהיה לכם קריאה מהנה, ושגם, אולי, היא תאפשר שינוי בראייתכם את המצב האתי של הדוקומנטרי. ואם לא תמצאו בדברים אלו טעם שכזה, נקווה כי הדברים שנביא בחלק השני של הגיליון, בעוד חודשים אחדים, יוכל לעשות כן. כאמור, להביא לכדי פיצוץ.

קריאה מהנה,

דן גבע, עורך-אורח